

Т. М. Баклашова

УКРАЇНЬСКА ЕЛІТА І ТВОРЕННЯ НАЦІЇ: РЕЦЕПЦІЯ «ШІСТДЕСЯТНИКІВ»

Проблема національної еліти в її політичному та культурному аспектах надзвичайно актуальна для сучасного українського суспільства. Епохальний вибір власного шляху, що здійснюється сьогодні Україною, ставить до проводирів нації як ніколи високі вимоги і водночас спонукає науковців до осмислення сутності та ролі національної еліти в історії й культурі. Актуальність же обраного аспекту проблеми визначається особливим статусом покоління «шістдесятників» як культурно-політичного феномену у сьогоденні. Виступивши творцями й охоронцями національної самосвідомості за часів своєї молодості, залишившись вірними власним ідеалам в умовах політичної несвободи, активно долучившись до процесу державотворення в незалежній Україні, вони сьогодні виступають духовним авторитетом для цілої нації. Тому дуже важливим видається дослідити саме їхні погляди на роль еліти в творенні національної ідеї.

Проблемою дослідження виступає, відповідно, саморефлексія покоління «шістдесятників», однієї з найбільш плідних і впливових частин українського суспільства, її самоаналіз власної ролі в якості еліти нації та погляди її представників на загальну роль видатних особистостей і наділених моральною перевагою над масою груп в історії. Оскільки ці ідеї є вербалізованими насамперед у власних творах представників означеної групи, то предметом вивчення виступає масив публікацій і наукових праць, здійснених починаючи від 60-х років ХХ ст. і до сьогодення, що стосуються питання ролі еліти в історії народу. Згаданий період можна означити і як хронологічні рамки дослідження.

Історіографія проблеми складається насамперед з спогадів та публікацій самих «шістдесятників», написаних про своє по-

коління та про його видатних представників переважно вже у незалежній Україні. Так, надзвичайно цінний матеріал дають твори Є. Сверстюка [1], І. Світличного [2], Л. Танюка [3], М. Коцюбинської [4] та ін. Водночас дуже об'ємним є масив публікацій, присвячених цьому поколінню як істориками, так і культурологами, літературознавцями та мистецтвознавцями. Не маючи можливості в обмеженому обсязі статті оглянути всі дослідження, відзначимо лише ті, у яких найбільше уваги приділяється саме питанню світогляду «шістдесятників», а саме публікації Г. Касянова [5], О. Пахльовської [6], О. Зарецького [7], В. Мороза [8], В. Барана [9]. Ідейні підґрунтя опозиційної діяльності української інтелігенції 60-х рр. у згаданих роботах висвітлені досить ґрунтовно, проте аспект стосунків між національною елітою і народом, елітою і владою, історичної ролі еліти у формуванні нації досі не розглядався, незважаючи на свою актуальність.

Отже, вивчення ролі національної еліти в процесі націєтворення з точки зору покоління шістдесятих років може збагатити не лише історичну науку, але й суміжні галузі — літературознавство, мистецтвознавство, культурологію, політологію тощо.

Беручи за основу визначення еліти, наведене Т. Бевз: «еліта — це соціальна верства, меншість, представники якої мають соціальні та/або інтелектуальні якості, що дають їм змогу відігравати провідні ролі в суспільстві» [10], маємо змогу стверджувати, що в 60-ті роки ХХ ст. в якості еліти в українському суспільстві безумовно, виступала інтелігенція. Правляча політична верства була далека від інтересів власного народу і від загальнолюдських цінностей взагалі, тому елітою вважатись не може, а лише панівною верствою, чия влада трималась на примусових заходах.

Інтелігенція ж 60-х тим і відзначалась від попередніх поколінь, що мабуть, вперш за радянської доби усвідомила свою відповідальність за долю народу. Саме це й стало рушійним імпульсом до роздумів над роллю особистості в історії взагалі і в долі українського народу зокрема.

Певним ідейним підсумком для духовних пошуків українського шістдесятництва може вважатись «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби [11]. Серед інших принципових для

розуміння ідейного смислу діяльності цього покоління положень в цій роботі є й практично сформована концепція стосунків між елітою і народом.

Насамперед відзначаються національні обов'язки кожного українця як запорука національного буття народу, і серед найелементарніших названих обов'язок «знати і цінувати українську історію, культуру, мову» [11]. Тобто вже найґрунтовніших принципах існування нації закладено свідоме знання власної історії особистістю, тобто національно-історична самоідентифікація. Обов'язок же правлячої комуністичної партії І. Дзюба вбачає в організації національного виховання і в подоланні наслідків колоніального становища України. Отже, суспільна група, що претендує на статус національної еліти, зобов'язана сформулювати і виконувати певну програму виховання народу на підставі накопичених народом культурних цінностей, інакше народ втрачає суверенність, а еліта, відповідно, свій соціальний статус.

Прямим обов'язком політичної еліти є виступати від імені нації, нести відповідальність за її цілісність та історичне майбутнє. Оскільки радянська еліта України, навпаки, намагалась на догоду загальносоюзному уряду чимскоріше ліквідувати будь-які національні ознаки власного народу, то шістдесятники відмовляють їй в праві бути проводирями народу, натомість беруть цю відповідальність на себе. Це самоусвідомлення в якості носіїв національної ідеї ґрунтується в екзистенційному дискурсі шістдесятництва та в їх особливому розумінні ролі людини в історії: «Не додержуючись ленінських принципів національної політики та національного будівництва, не виконуючи своїх власних законів та постанов, прийнятих у двадцять роки і не скасованих досі, не забезпечуючи повноти національно-культурного життя українського народу і фактичної рівності української культури й мови, занедбавши справу національно-культурного будівництва і справді інтернаціоналістського виховання, уряд Української РСР тим самим не виконує своїх прямих обов'язків перед українським народом, від імені якого діє і коштами якого диспонує і якому підзвітний» [11, с. 162].

Усвідомлення власного «я», що так гостро реалізувалось в літературній і мистецькій творчості шістдесятників, невіддільно пов'язано з національною самоідентифікацією та пошу-

ком свого місця в історії. Розуміння цінності свободи понад усе визначає для шістдесятників єдину можливість погляду на людину з точки зору історії, а саме як на суб'єкт історії. Цим вперше в українській філософській думці було знято започатковану в XIX ст. традицію розуміння стосунків народу й еліти як об'єкту впливу і суб'єкту історичної відповідальності. У шістдесятників об'єкт історії та її суб'єкт злились в одному і тому самому індивіді: він сам виступає діяльним і відповідальним за наслідки своєї дії суб'єктом історичного процесу, і водночас його власне життя є об'єктом для застосування творчих зусиль з метою свідомого входження в історичний процес. Таким чином, вся нація перетворюється на сукупність вільних особистостей, кожна з яких є свідомим творцем історії.

В свою чергу, історія перетворюється на власне, суб'єктивне розуміння свободи і обов'язку перед нацією. Вільний вибір історичного шляху визначає і відповідальність лише перед власною долею. Ця доля повинна стати вибором, а свобода визначає цінність і неповторність кожної миті. Отже, здатність свідомо перетворити кожну мить власного життя на історично й екзистенційно значущий момент і визначає приналежність особистості до кола національної еліти. Багатьма із шістдесятників подібна здатність розумілась дуже близько до жертвовності, свідомої відмови від власних людських слабостей в ім'я служіння народу [1].

В багатьох літературних творах шістдесятників (наприклад, у Ліни Костенко, Павла Загребельного, Олесе Гончара, Михайла Стельмаха тощо) історичної тематики проблема стосунків між елітою і народом вирішується через підкреслення індивідуальної відповідальності людини перед історією. Кожний із учасників історичних подій несе власну міру відповідальності за свої вчинки. Як тільки людина усвідомлює себе як особистість, для неї втрачено можливість анонімної присутності в історії, вона стає активним учасником подій і зобов'язана виявляти розуміння наслідків своєї діяльності [6]. Іван Дзюба стверджує: «національна свідомість українця невіддільна від людського самопізнання» і звертає увагу на те, що все більше української молоді охоплено духовними пошуками, «бо відчуває, що її в чомусь обдурили і щось святе від неї приховали» [11, с. 162]. І ці пошуки приводять до впевненості в «своєму

праві і обов'язку відповідати перед людством за свою соціалістичну націю».

З відстані в кілька десятків років про те ж саме говорить Ліна Костенко у «Гуманітарній аурі нації» — про відповідальність людини перед собою і перед історією, і як творця історії, і як її дослідника та хранителя історичної пам'яті [12]. Особистісна відповідальність перед історією вперше стала одним з методологічних принципів історичного дослідження в творах істориків з когорти шістдесятників — Михайла Брайчевського, Олени Компан, Валентина Мороза, Ярослава Дзири, Олени Апанович. В центрі уваги цих, без перебільшення, видатних діячів української історії та історіографії особистість як творець та як інтерпретатор історичного процесу. Їхнє ставлення до особистості в історії визначається ґрунтовною ідейною засадою руху шістдесятництва — визнанням свободи як онтологічної підстави людського буття.

Недаремно провідною темою досліджень згаданих авторів була доба козацтва, тобто час самовизначення нації і водночас період становлення в Україні гуманістичного світогляду Ренесансу. Висвітлення феномену козацтва ґрунтується на уявленні про Запорозьку Січ як про українську козацьку державу, що відіграла провідну роль в європейській історії, і насамперед завдяки своїм демократичним традиціям та вшануванні свободи людини як найвищої цінності. Звідси випливало і несприйняття створеної сталінськими посіпаками концепції «воз'єднання двох братніх народів» як мети визвольних змагань козацтва. Навпаки, всі згадані автори наполягають на тому, що Україна мала власний шлях, власний вибір і власну, окрему від російської, історію.

Розуміння ролі еліти в історії народу визначається в історичних творах періоду шістдесятництва поєднанням двох основоположних засад, притаманних всьому культурно-політичному феномену шістдесятих років — духовного демократизму та духовного аристократизму, тобто культу простої трудової людини як носія народних цінностей і культу творчої особистості. Таким чином, знаходить своє вирішення проблема, яку сформулювали А. Тойнбі, Х. Ортега-і-Гасет, Г. Арендт та ін. [10], а саме проблема співіснування творчої меншості — еліти і нетворчої більшості — маси. Причому вирішення це напрочуд

гуманістичне й сповнене оптимізму — будь-яка людина наділена свободою, і ця свобода є необхідною умовою буття людини. Завдяки свободі людина приречена кожного дня здійснювати вибір, а отже, виступати творцем власної долі і долі свого народу. Тому відмінність між масою і елітою практично знімається, кожна індивід є здатним на творчість, а отже для кожного можлива приналежність до еліти. Проте право на свою легітимність національна еліта заслуговує власною жертовністю заради народу, здатністю до життєтворчості як вироблення еталону національного життя в певний історичний період. Саме та частина народу визнається за еліту, яка здатна в певну історичну мить відкинути власні потреби і амбіції і свободним вибором перетворити своє життя на зразок для наслідування.

Звісно, досліджувана істориками шістдесятих доба козацтва давала багатий матеріал для розроблення подібної ідеї. Її можна простежити і в творах М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання (Критичні замітки з приводу однієї концепції)» [13], де постать Б. Хмельницького та його оточення оцінюється саме з точки зору свідомого творення історії як обов'язку елітарної особистості. Підкреслюється істориком також відповідальність автора історичного твору перед читачем та перед нацією в цілому, оскільки історична пам'ять є своєрідним культурним кодом нації, сукупністю втілених в історичних образах і подіях національних цінностей. Тому М. Брайчевський наполягав на термінологічній точності і виваженості в кожному слові, аргументованості кожного положення не лише фактичним матеріалом, але й врахуванням історичного контексту подій.

Згодом концепція приналежності до еліти як результату свідомого вибору особистості та офірування власного життя на благо нації знайшла втілення в іншій загальновідомій праці М. Брайчевського «Утвердження християнства на Русі» [14]. Співставляючи реальні події хрещення Русі і створену в історичній пам'яті народу легенду, історик доходить висновку, що видатна особистість, людина, що змінила історію (а саме такою особистістю був князь Володимир), змінює не стільки події, скільки ставлення суспільства до того, що відбувається. І зміна ця здійснюється перш за все в свідомості самого діяча історії, перетворюючи його на представника еліти, тобто творця нових смислів і цінностей. Цю справу продовжують послідовники —

так, діяльність Ярослава Мудрого М. Брайчевський вважає на-самперед ідеологічною, спрямованою на створення національної концепції культури Русі через культ національних святих [14, с. 203].

Велична робота, здійснена Я. Дзирою з публікації козацьких літописів, також серед інших завдань вирішує і проблему висвітлення ролі особи в історії, і водночас в двох аспектах — як творця історії і як її дослідника [15]. Увага до козацьких літописів, перш за все Григорія Грабянки і Самійла Величка, викликана не лише їх неоціненною вартістю як історичних джерел, але й можливістю оцінити саморефлексію історичної доби через сприйняття безпосередніх учасників подій. Ось ця увага до точки зору особистості, яка творила історію, бажання дізнатись суб'єктивне ставлення людини до подій вісімнадцятилітнього періоду, і не лише істориків, але й письменників, журналістів, митців тощо.

Те ж саме ставлення до ролі еліти в національній історії відрізняє присвячені козацтву праці Олени Компан та Олени Апанович. Висвітлюючи цей важливий для становлення нації період, обидві дослідниці підкреслюють національну свідомість козацької верстви, її бажання брати на себе відповідальність за долю народу саме як обґрунтування для перетворення козацтва у XVI–XVII ст. на національну еліту. Свободний вибір особистістю свого шляху і готовність нести відповідальність за цей вибір, а також розуміння значимості вибору еліти для долі народу — ось що, на думку істориків-шістдесятників, було визначальною особливістю національної еліти в усі часи.

Особливо яскраво відбивається принципова відмінність у ставленні до національної еліти українських істориків та офіційної радянської історіографії у висвітленні подій Переяславської ради 1654 р. Якщо для імперської радянської історії національної еліти взагалі не існує, видатна особистість є лише виразником волі народу, а в якості народу розуміються безликі маси, наділені спільним класовим чуттям і позбавлені індивідуальності, то в творах українських шістдесятників наполегливо підкреслюється рівна відповідальність кожного перед історією за свідомий вибір шляху своєї держави та особлива роль еліти нації, що складається з тих її представників, які найбільш гостро цю відповідальність усвідомили [16].

Підводячи підсумки, слід відзначити такі засадничі риси національної еліти в рецепції шістдесятників:

– по-перше, обов’язкову легітимацію статусу еліти з боку народу, який сприймає представників еліти не як носіїв влади, освіти чи економічного успіху, а як коло осіб, здатних створити національну ідею, перейняти нею і віддати на служіння їй власне життя;

– по-друге, сприйняття приналежності особистості до еліти як результату власного вільного вибору індивідуума, розуміння ним усіх наслідків такого вибору і готовність нести всю міру відповідальності не лише за себе, але й за народ;

– по-третє, сакралізація національної історії як підґрунтя для творення нації і, відповідно, культ героїзму як здатності перетворити власну долю на міфологічний зразок для наслідування, «увійти в пісню». Цей мотив наполегливо розроблявся в літературі шістдесятництва, присвяченій історичним подіям;

– по-четверте, демократизм в окресленні еліти та її стосунків з народом — в рецепції шістдесятників, власне, немає відмінності між елітою і масою, кожний носій національної самосвідомості, здатний до вільного вибору і відповідальності перед історією, є представником еліти, тобто на еліту перетворюється весь народ, якщо пробудити його національне буття;

– по-п’яте, усвідомлення самих себе, представників української інтелігенції шістдесятих років, як еліти української нації, покликаної вивести її на широке поле історії з радянської неволі, і категорична відмова у визнанні елітою радянської партійної номенклатури, наділеної в той час політичною владою і правом виступати від імені народу.

Сказане вище, звичайно, не є вичерпним дослідженням окресленої проблеми, це скоріше певний перший підхід до її вирішення. В майбутньому праця в цьому напрямі буде продовжуватись, проте отримані в даній статті результати можуть бути використані для подальшої розробки надзвичайно актуальної для сьогодення теми українського шістдесятництва та його ролі в історії України.

Джерела та література

1. Сверстюк Є. Не мир, а меч / Сверстюк Є. О. — Луцьк.: ВМА «Терен», 2009. — 500 с.

2. Світличний І. Голос доби / І. О. Світличний, упорядн. Н. Світлична. — К.: Сфера, 2008. — 424 с.
3. Танюк Л. Парастас: Іван Світличний, Алла Горська, Володимир Глухий, Мар'ян Крушельницький / Л. С. Танюк. — К.: Сфера, 1998. — 146 с.
4. Коцюбинська М. Книга споминів / М. Х. Коцюбинська. — Х.: Акта, 2006. — 288 с.
5. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х рр. / Г. В. Касьянов — К.: Глобус, 1995. — 223 с.
6. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту / О. Пахльовська//Сучасність. — 2000. — № 4. — С. 54–67.
7. Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР / О. Зарецький // Сучасність. — 1995. — № 4. — С. 113–125.
8. Мороз В. Шістдесяті роки в Україні / В. Мороз // Всесвіт. — 1993. — № 11–12. — С. 152–156.
9. Баран В. К. Україна після Сталіна. Нариси історії 1953–1985 / В. К. Баран. — Львів: МП «Свобода», 1992. — 226 с.
10. Бевз Т. Проблеми й особливості формування української політичної еліти у добу Центральної Ради / Т. Бевз // Історичний журнал. — 2007. — № 6. — С. 86–99.
11. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. М. Дзюба. — К.: КМ «Академія», 1998, — 276 с.
12. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала / Костенко Л. В.; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Наукова бібліотека; Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка; Львівське обласне об'єднання; Б. Якимович (авт. вступ. ст.). — Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — 50 с.
13. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? / М. Ю. Брайчевський // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — К., 2003. — XX + 890 с.
14. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі / М. Ю. Брайчевський. — К.: Наукова думка, 1988. — 261 с.
15. Білокінь С. Дзира Я. І. / С. І. Білокінь // Українські історики ХХ століття: Біобібліогр. довідник. — К.; Львів, 2003. — Вип. 2. — Част. 1. — С. 98–100.
16. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / О. М. Апанович. — К.: Варта, 1994. — 96 с.

Анотації

Баклашова Т. М. Украинская элита и создание нации: рецепция «шестидесятников».

Статья посвящена вопросу взаимоотношений национальной элиты и народа в историческом процессе. Основным аспектом статьи является освещение данной темы в деятельности поколения украинских «шестидесятников». Исследуется понимание шестидесятниками роли личности в истории и значения элиты для становления нации.

Baklashova T. M. Ukrainian elite and formation of the nation: from the perspective of the generation of 1960^s.

This article is devoted to the interaction of the national elite and people in historical process. The main aspect of the article is the elucidation of this topic in the activities of the generation of 1960^s. We investigate point of view of 1960^s generation as to the person's role in history and elite's meaning for forming a nation.

Г. І. Гончарук, Н. Ю. Садовська

ДО ЮВІЛЕЙНОГО ДВАДЦЯТОГО ЗБІРНИКА «ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА»

Тема «Інтелігенція і влада», яка в Західній Європі звучить «Інтелектуали і влада», розробляється колективом кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету з 1995 року. Саме з цього року і кожні наступних три роки аж до сьогодні вчені кафедри виявляються серед переможців конкурсів держбюджетних проектів на актуальні теми в історії та філософії. Але кожного разу ми визначаємо нові аспекти, модифікуємо напрямки пошуків.

У результаті названої діяльності кафедра виступила ініціатором і організатором п'яти всеукраїнських наукових конференцій саме за такою назвою «Інтелігенція і влада». Про значний інтерес до проблеми свідчать, наприклад, такі дані: у середньому брали участь у роботі конференції майже 150 осіб, серед них не тільки вчені, але і політичні діячі, народні депутати. Матеріали кожної конференції публікувались у збірниках, інколи вони складались з декількох частин.

У процесі дискусій викриштальювали намагання і здатність колективу кафедри готувати та видавати збірник науко-